

Taryhyň çuňluklaryna uzaýan kökler

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Taryhyň çuňluklaryna uzaýan kökler TARYHYŇ ÇUŇLUKLARYNA UZAÝAN KÖKLER

Taryh we arheologiya ylymlarynyň şu güne çenli ýüze çykaran maglumatlaryna görä, biziň ata Watanymyz eziz Türkmenistan adamzat taryhynda ýüze çykan ilkinji medeniýetleriň sallançagy bolupdyr. Alymlaryň çaklamalarynu ortaça alanymyzda-da, Änew we Altyndepe medeniýetleriniň ýaşyny iň azyndan 8.000 ýyl hasap etmek mümkindir. Bu medeniýetleri gönüden-göni öwrenen ors alymlarynyň pikirine görä, şol medeniýeti döreden kowumlar biziň iň irki ata-babalarymyzyň bir şahasy bolmaly. Alymlar şeýle çaklamany ol ýerden tapylan ynsan heykelleriniň, kelleçanaklarynyň biçüwiniň häzirki türkmenleriňki bilen deň gelýändigini, sonuň ýaly-da, şol döwürlere degişli syrçaly gaplaryň ýüzündäki nagyşlaryň häzirki türkmen nagyşlaryna meňzeşdigi ýaly delil-tutaryklara esaslanmak bilen öňe sürýärler.

Amerikaly alym Will Dorontyň çaklamasyna görä, biziň eýýamymyzdan takmynan 4.000 ýyl öň Orta Aziýa ýurtlarynda agyr gurakçylyk bolupdyr. Şonda Änew medeniýetini döreden ilat ýaşamaga amatly ýurtlaryň gözlegine çykydyr. Olar üç ugra ýaýrap ýola düşýärler. Gündogara sary giden bölegi Hytaýa we Demirgazyk Amerika çenli, Günorta sary gidenler ~ Hindistan ýarym adasyna çenli çenli, Günbatara sary gidenler bolsa Mesopotamiýa we Müsüre çenli baryp ýetýärler. Olar özleri bilen äkiden medeniýetlerini täze, ýerli şertlere laýyk ýagdaýda dowam edipdirler.

Bu göçüslere goşulman ata Watanymyzda galanlar bolsa biziň gadymy ata-babalarymyz bolmaly. Eýsem bizi şol irki ata-babalarymyza baglamaly, emma ençeme ýerinden gyrlan zynjyryň ýiten halkalaryny nädip gaýtadan biri-birine sepläp bolarka?

Bu babatda alymlar tarapyndan Türkmenistanda geçirilýän arheologik barlaglaryň ýene-de köp zatlary ýüze çykarjakdygyna ynanýarys. Bu meselede bize dilimiziň taryhyny, söz baýlygyny, sözleriň kökünü we olaryň dörän taryhy şertlerini öwrenmek degerli esas berer. Gynansak-da, Änew we Altyndepe ýaly medeniýetleri döreden şol gadymy ata-babalarymyzdan olaryň dilleriniň aýratynlyklaryny aýdyňlaşdyryp biljek ýazgylar henize çenli Türkmenistanyň çäginde tapylanok. Emma ýokarda aýdylan kowçumlaýyn göçüşleriň Günbatara gidip, Mesopotamiýada (häzirki Yrakda) ýerleşen böleginden, ýagny sümerlilerden (şumerlerden) welin, gaty köp möçberde ýüzüne ýazylan tagtalar, ýagny, ilki çig kerpije ýazylyp soň bişirileb ýazgylar galypdyr. 1914-nji ýyldan başlap, bu ýazgylar alymlar tarapyndan okalyp, olaryň dili babatda ençeme ylmy-barlag işleri geçirildi. Şol ýazgylaryň diliniň sözlükleri düzüldi, grammatikasy öwrenildi. Sümerolog alymlaryň ykrar etmegine görä bu dil türki diller bilen bir toparda ýerleşýän agglýutinativ dildir. Birnäçe alymlar bolsa sümer diline prototürk dili (türki dilleriň aňyrsy, gönezlige) diýip at berýärler. Biz özümiziň «TÜRKMENLER ~ SÜMERLER..» atly kitabymyzda bu ugurda ýazylan esasy çeşmelere salgylanmak arkaly türkmen we sümer dilleriniň arasyndaky doly gabat gelýän ýa-da kökleriniň birligi duýulýan sözlerden takmynan 300 sanysyny gysgaça sözlük görnüşinde beripdik. Olardan birnäçe mysal:

◆ SÜMER ◆ TÜRKMEN

Ad-da – ata

Agarin – garyn

Er (ar) – är

Ara (geçelge) – ara

Ara-zu, arzuw – arzuw

Bar – bar (barlyk)

Bal – bölmek

Be – beg (erkek adam)

Dag – daş

Dimer – demir
E'ab – öý
Gal – galdyrmak
Uş – iş
Uku – uky
Buluk – bölek
Dingir – Taňry
Bal – balta, palta
Zibin – çybyn
Ur – urug

Şu günki türkmen dili bilen şol wagtky sümer diliniň arasynda ýatan 5.000 ýyllyk döwri göz önünde tutsaň, beýle gabat gelmelere diňe bu iki diliň hem iki halkyň kökleri bir bolupdyr diýmekden başgaça düşünmek mümkin dälmi kä diýýäris. Munuň üstesine-de, türkmen we sümer dilleriniň arasynda bir giden umumy grammatik elementler bar. Mysal üçin, düşümleriň ýagdaýyna we olaryň kabul edýän goşulmalaryna üns bereliň:

◆ SÜMER ◆ TÜRKMEN

Ana – ana, anga, oňa
Anda – anda, onda
Anta – andan, ondan

Aýry-aýry türkmen şiwelerini hem-de beýleki garyndaş türki halklaryň dilini hasaba alsaň şeýle gabat gelmeleriň sanyny has-da köpeltmek mümkin. Meseläniň ýene bir gyzykly tarapy bolsa, takmynan mundan 1300 ýyl öň ýazylan Orhon-Ýeniseý ýazgylarynda sümer dilinde meňzeşlikleriň köplügidir. Mysal üçin:

◆ SÜMER ◆ Orhon-Ýeniseý ◆ TÜRKMEN

Ab, e – Ab – Öý
Dingir – Tengri – Taňry
Ad-da – Ad – Ata
Ug – Uk – Ok
(oguzça taýpa)

Sümer dilindäki «ñ» sesini öz dillerinde bolmanlygy üçin araplaryň şol döwürlerde ýaşap geçen ata-babalary» bolan akkadlar «ng» görnüşinde ýazypdyrlar. Edil şu gün hem biz şu sesi arap hatynda şekillendirenimizde «ng» görnüşinde ýazmaga mejbur bolýarys.

Ýokarda getirilen inkär edip bolmajak delilleri göz önünde tutsaň, halkymyzyň 5.000 ýyllyk taryhynyň bardygy, özi-de onuň şu günki ulanylýan türkmen dili bilen aýrylmaz bütewilikdeligi orta çykýar.

Sümer diliniň ýazuwa geçen döwürlerinden Orhon-Ýeniseý ýazgylarynyň döwrüne çenli takmynan 3.700 ýyl ýatyr. Gynansak-da, şol aralykdaky döwür hakda maglumatlar gaty az. Takmynan, 4.000 ýyl mundan öň başlanan sak (iskit) taýpa birleşiginiň hereketleri hem-de olaryň guran uly döwletleri hakynda bize gaty az maglumatlar gelip ýetipdir. Emma muňa garamazdan, şol taýpalar birleşigine giren saklar, sakaw, daz, par ýaly ençeme tire-taýpalaryň halkymyzyň şu günki etiki düzüminde bardygyny nazara alsaň, onda olaryň diliniň hem türkmen dilini baýlaşdyrmakda uly rol oýnandygyny çaklamak bolar.

Sümer dilimiň ýazuwa geçen döwüründen Orhon-Ýeniseý ýazgylarynyň döwri aralykdaky dile umumylaşdyryp, gadymy Turan dili diýilýär. Bu döwre degişli türki dillerinden azda-köpde sözler hem-de has atlar galypdyr. Gyzykly tarapy, bu döwre degişli söz elementleriniň sümer sözlerine has ýakyn bolup, biziň dilimiz bilen sümer diliniň arasyndaky köpri ýaly bolup görünmegidir. Mysal üçin,

◆ SÜMER ◆ Turan d. ◆ TÜRKMEN

Kur (dag) – Kurgan(depe) – Gorgan

Anu, anna – Annap (Taňry) – Anna

Anu (anna) sözi sümer dilinde «asman, gök Taňrysy», «Iň uly Taňry» manylarda gelýär we umuman Taňry manysynda gelýär we umuman Taňry manysynda «DINGIR» sözünüň ýany bilen ulanylypdyr. Şonuň ýaly-da «Anna» sözi sümerlerde-de häzirki türkmen dilinde bolşu ýaly, aýry-aýry goşulmalary kabul etmek bilen aýal we erkek atlarynda ulanylypdyr. Mysal üçin, Kuli-

anna ~ Taňrynyň dosty, In-anna ~ gözellik Taňrysý we ş.m. Türkmen dilinde-de anna sözüniň öňler Taňry manysynda ulanulan bolmagy ähtimaldyr. Anna günü ynançlara görä, Taňrynyň günü manysynda gelyär. Şeýle hem «Annaberdi» sözi «Taňryberdi» diýen manyda ulanylan bolmagy gaty ähtimaldyr. Günbatar alymy J.Rawlinsonyň grek ýazuwlaryna salgylanmak bilen ýazyşyna görä, «Annap» sözi-de gadymy Turan dilinde Taňry manysynda ulanylypdyr. Alymlaryň soňky ýyllardaky açyşlary netijesinde gadymy Turan diline degişli maglumatlar barha köpeliýär we aýdyňlaşýar. Zerdüşt dininiň mukaddes kitaby bolan «Awestada» Turan diliniň örän güýçli täsiri bolupdyr, hatda bu kitabyň iň gadymy bölümi bolan we Parfiýa döwründe ýazylan «Gatlaryň» Turan diline degişlidigine ynanýanlar barha köpeliýär. Bu barada tanymal alym hem türkolog A.Wamberi XIX asyryň aýaklarynda şeýle diýýär:

«Şu güne çenli çakdanaşa köp sanly türki sözler täze pars diline diňe XI asyrda ~ Seljuklar zamanasynda girendigi we gadymy parslarda şeýle sözleriň ýokdugy hakynda ýalňyş düşünje öňe sürlüp gelinýär. Emma biz «Zend awesta» hem-de pählewi dili bilen tanşanymyzda bu düşünjäniň dogry däldigine göz ýetirýäris. Pars diline giren türki sözleriň seljuklardan gaty ir döwürlerde demirgazyk Eýranda (etniki araçäkde) ýaşan türkilerden hem-de türki bolmagy gaty ähtimal partlaryň üsti bilen alnandygyny inkär etmek mümkin däldir...»

Alym soňra örän gadymy döwürlerde pars diline giren aş, al (gyzyl), alow, orda, otag, çekiç, çepgen (çäkmen), gadagan, düşek, dost, kör, hana ýaly birgiden sözleri mysal getirýär. Wamberiniň 150 ýyl mundan öň aýdyp geçen pikirleriniň dogrulygyny alymlaryň soňky eden açyşlary hem goldaýar. Eýranly ildeşimiz Aýmämmed Aýmämmedi makalalarynyň birinde «Awesta» kitabyňyň «Gatlar» bölüminden birnäçe sözi şu günki türkmen dili bilen deňeşdirmek arkaly «Awestada» ulanylan iň irki diliň hindi-ýewropa dillerine degişli bolman, eýsem şu günki türkmen diline örän ýakyn bir dilde ýazylandygyny öňe sürýär.

«Awestadaky» türkmen sözlerine gabat gelýän sözler:

Istaw ~ iste-mek (islemek), ýeim ~ ýygym (köplük), biýu ~ boýy, işahin ~ uçagan, aý ~ aýdyňlyk, ýesiri ~ esrik (mes).

Ýokarda agzalyp geçilen delil-tutaryklary göz önünde tutup, kökleri taryhyň çuňluklaryna uzaýan halkymyzyň gözbaşy müňýyllyklaryň jümmüşinden gaýdýan örän baý diliniň we egsilmez söz gorunyň bardygyna doly ynanmaga haklydyrys.

Begmyrat GEREÝ,
Berlin.

nesil Taryhy makalalar